

КУЛТУРА ПОЛИСА
УДК 330.11:336.2(497.11)
ПНР

ГОРАН МИЛОШЕВИЋ
Криминалистичко-полицијска академија
Београд
НАТАША ГОЛУБОВИЋ
Економски факултет
Ниш

СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ НЕЛЕГАЛНЕ ЕКОНОМИЈЕ КАО ДЕТЕРМИНАНТЕ ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ У СРБИЈИ

Сажетак: Нелегална економија друштву наноси штету економског и социјалног карактера, на шта држава мора да реагује на одговарајући начин. Нелегална економија представља феномен који се јавља у скоро свим земљама у свету, како у развијеним земљама тако и у земљама у транзицији али са бројним специфичностима. Ова појава се различито тумачи и схвата и за ову се врсту економских активности користе и различити термини, као на пример: илегална, нерегуларна, нетржишна, незванична, нерегистрована, неформална, скривена, неопорезована, незаконита економија, економија у сенци, паралелна економија и слично.

Кључне речи: нелегална економија, транзиција, приватизација, порез, кријумчарење, инфлација.

1. Појам нелегалне економије

Нелегална економија је пратилац свих привреда и свих држава. Она је присутна и у развијеним тржишним привредама света, али је посебно изражена у привредама захваћеним кризама. Наиме, у периодима криза долази до деградације легалних токова економије. Комплекс сиве економије је врло сложен како у погледу појавних облика, тако и када су у питању узроци њеног настајања и последице које она изазива. Нелегална економија се јавља у свим привредним делатностима, у производњи, промету, запошљавању, финансијама и то како на унутрашњем, тако и на међународном плану. (Горчић, Илић, 1996: 423)

Савремена привреда, а посебно земље у транзицији, сусрећу се са низом појавних облика сиве економије, која на најсуптилнији начин разара начело пословности и етичке норме, рушећи тиме економски, производни и тржишни амбијент. На овај начин сива економија истовремено ствара услове за афирмацију корупције, шверца и превара. Нелегална економија потпомогнута корупцијом као политичким, а изнад свега економским феноменом, на одређеном степену развоја постала је системско питање и питање система. Њихова последица је стварање „нове елите” која своју егзистенцију дугује управо сивој економији и корупцији.

Аутори нису јединствени када је у питању дефинисање појма нелегална економија. Међу теоретичарима, нелегална економија се налази под појмовима: сива економија, скривена, невидљива, нетржишна, црна, илегална, економија у сенци, неопорезива и сл. Под нелегалном економијом подразумева се свака противзаконита привредна активност усмерена ка стицању економске користи у своје име и за свој рачун, а на штету других појединаца, привредних субјеката или државе. Из ове дефиниције види се да се ради о обављању економске активности мимо релевантних правних прописа или супротно њима. У питању су економске активности које се уопште не евидентирају или се евидентирају непотпуно, односно не опорезују се, и управо се због пореза и скривају. Нелегална економија се може дефинисати и као пословна трансакција којом се крше или заобилазе, постојећи законски прописи.

2. Обим нелегалне економије у земљама у транзицији и ОЕЦД-а

Снажан раст нелегалне економије 80-тих година 20-тог века, регистрован је у неким земљама Европе (Грчка и Италија), док се 90-тих година прошлог века, у земљама централне и источне Европе (Мађарска, Пољска, Чешка, Словачка, Бугарска и др.) учешће сиве економије повећало на 22%. У државама бившег СССР-а, учешће сиве економије повећало се од 30-60% (Русија, Белорусија, Украјина, Азербејџан и др.) Дајемо табеларни приказ обима нелегалне економије у земљама у транзицији и земљама ОЕЦД-а последњих година прошлог и почетка овог века.

Земља	1990-1993	1994-1995	2000-2001
Азербејџан	43,8	59,3	60,1
Белорусија	34,0	39,1	47,1
Грузија	43,6	63,0	66,1
Казахстан	32,2	34,2	42,2
Молдавија	29,1	37,7	44,1
Русија	27,0	41,0	45,1
Украјина	38,4	47,3	51,2
Узбекистан	20,3	28,0	33,4
Летонија	26,0	25,2	29,4
Литванија	24,3	34,8	39,6
Естонија	33,9	38,5	39,1
Мађарска	20,7	28,4	24,4
Пољска	20,3	13,9	27,4
Словачка	14,2	15,2	18,3
Чешка	13,4	14,5	18,4
Бугарска	26,3	32,7	36,4
Румунија	26,0	28,3	33,4

Табела 1: Нелегална економија у укупном бруто домаћем производу земаља у транзицији (1990-2002)¹ (изражено у %)

¹ Извор: F. Schneider: Величина и развој сиве економије и радне снаге у сивој економији у 22 транзицијске земље и 21 земље ОЕЦД-а, Финанцијска теорија и пракса 27 (1) стр. 1-29 (2003).

Земље ОЕЦД-а	1989-1990	1991-1992	1994-1995	1997-1998	1999-2000	2001-2002
Аустралија	10,1	13,0	13,5	14,0	14,3	14,1
Аустрија	6,9	7,1	8,6	9,0	9,8	10,6
Белгија	19,3	20,8	21,5	22,5	22,2	22,0
Данска	10,8	15,0	17,8	18,3	18,0	17,9
Финска	13,4	16,1	18,2	18,9	18,1	18,0
Француска	9,0	13,8	14,5	14,9	15,2	15,0
Грчка	22,6	24,9	28,6	29,0	28,7	28,5
Ирска	11,0	14,2	15,4	16,2	15,9	15,7
Италија	22,8	24,0	26,0	27,3	27,1	27,0
Јапан	8,8	9,5	10,6	11,1	11,2	11,1
Канада	12,8	13,5	14,8	16,2	16,0	15,8
Холандија	11,9	12,7	13,7	13,5	13,1	13,0
Норвешка	14,8	16,7	18,2	19,6	19,1	19,0
Немачка	11,8	12,5	13,5	14,9	16,0	16,3
Португал	15,9	17,2	22,1	23,1	22,7	22,5
САД	6,7	8,2	8,8	8,9	8,7	8,7

Табела 2²: Нелегална економија у укупном бруто домаћем производу изабраних земаља ОЕЦД-а(1989-2002) (у %)

Анализом података за 1995. и 1999. годину о размерама нелегалне економије по појединим европским земљама, може се утврдити да је она знатно већих размера у земљама у транзицији, него у земљама ОЕЦД-а. У појединим земљама ОЕЦД-а, нелегална економија достигала је ниво од 29%, а у земљама у транзицији чак 60% бруто домаћег производа. Из података у табелама 1.1 и 1.2, које се односе на учешће нелегалне економије у укупном бруто домаћем производу појединих европских земаља, види се да је присуство сиве економије најизраженије у Грузији, Азејберџану, Украјини и Русији.

² Извор: F. Schneider, стр. 1-29.

Последице релативно веће размере нелегалне економије у земљама у транзицији треба тражити у учесталости промене законских прописа посебно прописа из области фискалне материје. Међутим, разлоге треба тражити и у економским условима привређивања. Грађани земаља у транзицији су приморани да део својих активности обављају у неформалном сектору, јер су им редовни приходи сувише ниски да би задовољили основне животне потребе.

Без обзира на различите узроке, мотиви раста нелегалне економије у свим земљама су углавном исти: избегавање високих и експанзивних пореза, избегавање рестриктивне и непредвидивих промена државне регулативе, смањење трошкова рада запошљавањем радника на „црно“ и сл. Ширење нелегалне економије, указује на озбиљне поремећаје у развоју привреде. Када виталне економске функције регуларне привреде премаши сива економија, престају да делују фактори регистроване привреде, односно престаје да делује правна држава.

Негативан однос економских субјеката, према законској регулативи, огледа се у кршењу или избегавању правних норми са циљем да се умање или избегну економске обавезе према држави (пореска евазија) и да се на тај начин нелегално увећају сопствени приходи. Оваквим понашањем економских актера држави измичу знатни извори буџетских прихода. Због тога сива економија, не само да угрожава сектор производње, већ и сектор регуларног промета робе и услуга, јер нелојално конкурише читавој регистрованој привреди. Најзад, сива економија знатно умањује ефикасност економске политике чијем деловању измичу све нерегистроване привредне и непривредне активности (Горчић, Илић, 428).

3. Узроци и услови нелегалне економији у Србији

Нелегална економија присутна је у већем или мањем обиму у свим државама, али је карактеристична за земље са недовољно развијеном привредом, као и земље са нарушеним економским и политичким односима. Многобројни су фактори који подстичу

сиву економију. Узроци нелегалне економије могу се поделити на економске и психолошке факторе и факторе опортунитета (Кулић, 1995: 360). У економске факторе спадају финансијски проблеми, високе пореске обавезе, вероватноћа детекције (нада да пореска утаја неће бити откривена), строгост санкција (нада да санкције неће бити оштре), очекивани профит (висок профит због високог ризика) и др. Међу психолошке факторе спадају неслагање са циљевима и средствима економске политике, као и став према ризику. Као најважнији фактор опортунитета појављује се радно искуство и образовање значајно за налажење посла и његово успешно обављање изван законске регулативе (Кулић, 1995: 360).

Узроци нелегалне економије могу се разликовати по томе да ли су присутни трајно, у дужем временском периоду, или су се појавили у периоду транзиције (секундарни фактори), а који су значајно допринели порасту сиве економије у нашој земљи. (Кулић, 1995: 360) Од секундарних фактора за нашу земљу нарочито су значајни: распад СФРЈ, рат у земљи и окружењу, ратне миграције, економске санкције и хиперинфлација.

Попут других земаља у транзицији и у нашој земљи се поред законите одвија истовремено и незаконита или шпекулативна привредна активност. У односу на укупну привредну активност овај вид економске активности у земљи достигао је забрињавајући ниво. Нелегална економија се већ на почетку југословенске кризе приближила једној трећини регуларне економије. Према неким проценама у Србији је „пословање“ на овај начин у 1991. години било достигло 30,4% регистрованог друштвеног производа, а у СРЈ 31,6%. Током 1993.године сива економија у Србији била је достигла ниво од 53,2% регистрованог друштвеног производа, а на нивоу СРЈ износила је 54,6%. Посматрано са нивоа укупне економске активности, хиперинфлаторна 1993.година показала је сав проблем сиве економије која је била већа од трећине укупне економске активности СРЈ. Сива економија је у Србији 1993.године достигла ниво од 34,7%, а у СРЈ 35,2% укупне економске активности.

Доношењем и применом програма монетарне реконструкције и економског опоравка 1994.године сива економија је почела

да опада а регуларна да расте. Дошло је до раста друштвеног производа и до раста укупне економске активности. На нивоу Србије 1995.године, учешће сиве економије у укупној економској активности износило је 28,3% а на нивоу СРЈ 29%. Пад сиве економије настављен је и током 1996. и 1997. године. Током 1997.године у СРЈ, ниво сиве економије мерен укупним друштвеним производом износио је 25,6%, што је у поређењу са 1995.годином значило раст регуларне привреде.

Дајемо приказ односа нелегалне економије и друштвеног производа у Србији³:

Опис	1991	1992	1993	1994	1995
Друштвени производ	18893	13957	10137	10795	11442
Сива економија	5743	5653	5393	4653	4508
Укупна економ. активност	24636	19610	15530	15448	15950
Сива економија у друштвеном производу (%)	30.4	40.5	53.2	43.1	39.4
Сива економија од укупне економске активности (%)	23.3	28.8	34.7	30.1	28.3

Табела 3: Нелегална економија и друштвени производ Србије (износи су дати у мил. САД долара)

Касније анализе нелегалне економије (мисли се пре свега на анализе Института за међународну политику и привреду 2002. године и Института Г17 2003. и 2004. године) такође указују на велики обим сиве економије у Србији. Анкета (анкета је спроведена у организацији Института Г17 „без намере да се изврши прецизна и квантитативна процена сиве економије, већ да се започне са њеном идентификацијом” како би се надлежнима предложили конкретне мере за њено увођење у легалне токове) спроведена у 51 општини (40 у централном делу Србије и 11 у Војводини) 2003. године потврђује напред дату констатацију. Резултати су, уз све методолошке и друге ризике, показале да се 26% производа ства-

³ Д. Гњатовић, *Финансије и финансијско право*, Београд, 1999. стр. 148.

ра у сивој економији, а да од рада на црно живи око четвртине становништва. Истраживањем је обухваћено 7 делатности (производња робе, пољопривреда, грађевинарство, саобраћај, трговина, угоститељство и туризам и занатство), а резултати анализе анкете су показали да је нелегална економија најизразитије присутна у трговини – 36% привредних активности у тој делатности, на другом месту је угоститељство и туризам са 33%, а затим следи занатство са 31,7%. Анализе су такође указале да је неприлагођен порески систем и пореска политика међу најважнијим узроцима појаве нелегалне економије у Србији (Раичевић, 2002).

Делатност	Учешће сиве економије у укупним привредним активностима	Делатност	Учешће сиве економије у укупним активностима делатности
Пољопривреда	24,13	Производња роба	20,18
Производња роба	22,04	Пољопривреда	21,61
Трговина	20,07	Грађевинарство	26,8
Грађевинарство	8,73	Саобраћај	19,91
Угоститељство и туризам	8,56	Трговина	35,98
Остало	7,47	Угоститељство и туризам	32,90
Занатство	7,06	Занатство	31,76
Саобраћај	4,69	Остало	23,70

Табела 4: Учешће нелегалне економије у Србији по делатностима⁴

Нелегална економија је нус производ привредног система, њено ширење и одржавање ван дозвољених граница поуздан је симптом лошег функционисања привредног система и знак да треба преузети мере за њено санирање. Основни генератори нелегалне економије налазе се у неправилно постављеном привредном систему и неадекватној економској политици. Ширење неформалног сектора проузроковано је неспособношћу ефикасног функционисања датог система. Отуда је неопходно најпре упознати

⁴ Институт Г17, Београд 2003.

узроке који погодују сивој економији и који подстичу економске субјекте да пређу границу законитог и уђу у сиву зону пословања.

Услови и околности који погодују и омогућају нелегалну економију у нашој земљи су многобројни. Сви ови услови су од великог значаја за динамику и обим нелегалне економије, јер уколико су ти услови повољнији за делатност њених носилаца и уколико омогућавају да се без неких нарочитих тешкоћа оствари недозвољена радња, а посебно прикрије шпекулативно деловање, обим сиве економије биће већи и обрнуто. У наставку рада издвојићемо само неке узроке и услове који погодују нелегалној економији у нашој земљи, без улажења у проблематику колико они у исто време погодују неким другим девијантним појавама, јер то није предмет овог рада.

3.1 Економска криза и привредна депресија

Праксу бивше Југославије у погледу привредног развоја и привредног система карактеришу лутања и одлуке које су ишле из једне крајности у другу. У једном временском периоду решења су тражена по аутоматизму деловања економских законитости, а у другом периоду у једностраној улози субјективног фактора, независно од важећих законитости. Примена принципа договорне економије, одсуство економске логике у привредно-системским решењима, довела је до озбиљних деформација у вредновању рада и капитала.

Дезинтеграција бивше Југославије и рат, довели су до значајног пада производње у Србији и Црној Гори. Томе су допринеле и санкције УН, уведене маја 1992. године. Упоредо са оштрим падом привредне активности отпочела је и инфлација.

Економски колапс на подручју бивше СФРЈ, нарочито испољен после 1965. године вуче корене из озбиљних промашаја у оквиру дефинисане и спровођене економске политике. Заједно са грешкама у конституисању тадашњег политичког и привредног система, то је био основни генератор испољених развојних, односно економских проблема (Росић, 2000: 303). Промашаји у развојној политици СФРЈ понављали су се из године у годину скоро пуне четири деценије.

Стопа раста запослености (1970-1980) износила је 4,2%. Међутим незапосленост не само да није решавана, већ је и повећана. У 1970. години на хиљаду радника запослење су тражила 83 лица. У 1980. години на хиљаду радника запослење је тражило 135 лица. У периоду од 1971. до 1980. године остварен је даљи пад стопе раста друштвеног производа и националног доходка. Пад стопе раста друштвеног производа остварен је у овом периоду и поред енормног задужења у иностранству.

У 1972. години дуг тадашње Југославије износио је 2,3 милијарде долара, а 1980. године девет пута више. У периоду од 1976. до 1981. године степен задужености кретао се од 17 до 25%. Висока стопа раста незапослености, као и деценијско заостајање развоја пољопривреде, довели су до снажног и неконтролисаног процеса деаграризације са вишеструким економским, социјалним и политичким последицама. Последице су нарочито изражене кроз стагнацију друштвеног производа и националног доходка, што неминовно има одраза и на будући период.

Друштвени производ СФРЈ, износио је 1989. године 2.148. USD по глави становника. У свим наредним годинама дошло је до опадања друштвеног производа и то у све бржем ритму. Тако је друштвени производ 1990. године опао за 6,6% а 1991.године за 26,3%.

Ниво сиромаштва у Србији 1990. године био је низак (око 360.000 људи). Друштвени производ био је нешто изнад 2.000 USD годишње, што је представљало солидну основу да се релативно безболно прође кроз прву фазу процеса транзиције. Међутим, тај процес је већ 1991.године заустављен, а дубока економска криза која је уследила довела је до масовне незапослености и сиромаштва становништва.

Избијањем рата дошло је не само до распада земље, већ до потпуног прекида свих економских односа између бивших република СФРЈ. Рат и разарања, као и прекид економских односа, створили су потпуно нову и веома неповољну ситуацију у односу на свет и на трговинске партнере изван граница бивше заједнице.

У првим месецима након увођења санкција нашој земљи, као њихова директна последица дошло је до пада индустријске производње за 40%. Званична и регистрована спољна трговина

пала је на ниво од 10 до 15%, у односу на ниво од пре 1992. године. Спољна трговина свела се на хуманитарну помоћ и индивидуалне случајеве увоза хране. Остало је препуштено кршиоцима санкција и црном тржишту.

Губитак страних тржишта и губитак тржишта бивших република проузроковали су огроман губитак за СРЈ. Друштвени производ по глави становника 1993. године био је испод 700 USD, односно износио је само око 30% вредности друштвеног производа из 1989. године.

Драстичан пад активности бележи се у свим секторима. Индустриска производња је 1995. године износила само 1/3 нивоа из 1989. године. Чак је и ниво пољопривредне производње, испод нивоа из 1989. године. Практично, нема индустријске гране у којој производња у поређењу са 1989. годином није смањена. Ниво свих активности у поређењу са 1989. годином смањен је од 10 до 50%.

Број запослених у друштвеном и државном сектору континуирано пада од 1992. године. Због раста броја запослених у приватном сектору стопа незапослености расте нешто спорије. Међутим, приватни сектор није био у могућности да апсорбује све раднике друштвених предузећа који су остајали без посла.

Број незапослених регистрованих код Завода за запошљавање као лица која траже запослење, не мења се значајније последњих година и креће се око 800.000 лица. Релативна стабилност броја незапослених може се пре свега објаснити чињеницом да се незапослени нерегиструју на тржишту рада, јер се не надају да ће посао пронаћи. У структури незапослених доминирају млади. Тако, 47% незапослених су старости од 15 до 24 године, а 35,7% су старости од 25 до 34 године. Чак 75% незапослених чека на посао дуже од једне године. Реч је о хроничној неспособности привреде да генерише нову запосленост и та неспособност се са кризом рапидно погоршава.

Ниво спољне трговине СРЈ пред само увођење санкција 1992. године износио је око 350. милиона USD месечно. Средином 1993. године просечна месечна спољна трговина свела се на мање од 70. милиона USD. Последица такве динамике биле су нежељене промене у структури економије. Учешће индустрије пало је са

43% у 1990. години на 38% у 1993. години. Учешће пољопривреде порасло је са 18% у 1990. години на 34% у 1993. години, док је учешће других делатности опало са 39% у 1990. години на 28% у 1993. години. Резултати су очигледно крајње поражавајући. То је велики корак уназад, корак који је недопустив у модерној економији.

Реална примања становништва бележе непрекидни пад од 1991. године. Зараде у периоду од 1991. до 1993. године веома оштро падају тако да су 1993. године вределе само 15% од нивоа из 1989. године. Од 1994. године зараде реално расту, али су тек на нивоу од 40 до 45% нивоа из 1989. године. Слична кретања бележе и пензије, као и остала трансферна примања становништва. Зараде су ниске са становишта задовољавања егзистенцијалних потреба.

Разарајућа економска криза са хиперинфлацијом у 1993. години довела је до значајних промена у социо-економском положају становништва. Пад стандарда, пораст сиромаштва, изражена економска несигурност, неизвесност и неперспективност, само су неке од карактеристика живљења. Готово 2,1 милион људи или око 35% становништва Србије је сиромашно, односно није у стању да задовољи минималне потребе за храном.

У нашој земљи пад реалних расположивих средстава догодио се код свих социо-економских категорија домаћинстава. Он је највећи код домаћинстава административних радника и пензионисаних домаћинстава, а најмањи у домаћинствима пољопривредника. Општа карактеристика сиромашних породица је високо учешће издатака за исхрану - преко 60% прихода. Учешће расхода за одећу и обућу пада, а постају занемарљиви и расходи за покућство, образовање, културу и разоноду. Укупно посматрано, структура потрошње домаћинства у Србији и Црној Гори постаје слична структури у неразвијеним земљама, где расходи за храну и друге елементарне потребе остављају мало средстава за задовољење неких других потреба.

У просеку низак ниво дохотка и његово уједначавање са различитим социо-економским категоријама становништва указује на стварање ситуације једнакости у сиромаштву и на фактичко брисање економских разлика између доњих и средњих друштва-

них слојева. Средњи слој се губи, а економски положај највиших слојева (10% становништва) оштро се разликује од положаја осталих припадника друштва.

Према појединим истраживањима у Србији 90% становништва у свакодневној је борби за преживљавањем. У исто време дошло је до експанзије сиве економије кроз разне облике илегалног увоза, шверца на домаћем тржишту, пореске евазије и сл. Процват сиве економије у таквим условима омогућио је живот становништву без већих социјалних колебања.

3.2 Монетарна нестабилност и инфлација

Све до почетка 60-тих година инфлација је у Југославији непознат феномен и у теорији и пракси. Сматрало се да је инфлација (и незапосленост) својствена само капиталистичким друштвеним односима. Међутим, инфлација се у том периоду ипак појавила, крећући се у распону између 9 и 10% у периоду 1960-1964, да би у 1965. години „скочила” и на преко 25% (Маринковић, 1998: 269). Било је то велико и непријатно изненађење.

Други инфлациони период у Југославији је од 1969. године до 1988. године. Узрочници инфлације у овом периоду су исти као и у претходном, а то је нерационални систем – економски и политички. То је систем договорног социјализма, заснован на свести субјективног фактора, без уважавања објективних друштвених законитости и научних сазнања. Оличена у свести владајућег слоја друштва, као идеологија, свест субјективног фактора је добила примарну улогу у трасирању економског и укупног друштвеног развоја. Економски систем грађен је на неробним начелима. Механизам тржишта је замењен системом споразума и договора. Теоријска подлога нађена је у Марксовим погледима на социјалистичко друштво.

Трећи инфлациони период у Југославији везује се за 1989-1993. годину. У 1989. години Југославија је први пут имала стопу месечног раста цена већу од педесет посто, што је на годишњем нивоу представљало стопу инфлације од чак 2.650%. То је период великих политичких конфронтација између република чланица. Заједничке развојне и стратешке политике готово да није ни било. Свака од република настојала је да створи бољу позицију за себе, свака је тврдила да је угрожена и експлоатисана од стране других.

Олако задуживање у иностранству довело је земљу до презадужености код међународних финансијских институција. Уз то, тежња република да буду самосталне и независне, довело је до честих упада република у платни помет федерације као начин решавања нараслих обавеза. Новчана маса није била само под контролом Централне банке савезне државе, већ су се емисијом новца на разне начине, баве и Народне банке република (Маринковић, 1998: 278).

У периоду од 1989. до 1993. године, Југославија је два пута доживела хиперинфлацију. Њена разарајућа дејства нису могла да остану без трајних последица по привредни живот. Југославија (СРЈ) је доживела своју дугу и уједно другу највећу хиперинфлацију у 20-ом веку, између фебруара 1992. и јануара 1994. године. Узрочници те инфлације су свакако сви генератори из предходне „старе” Југославије али и нови: рат у окружењу, распад земље, санкције УН и пасиван однос савезне и републичке владе према инфлацији.

Носиоци економске политике из 1992.године заступали су тезу да је хиперинфлацију немогуће контролисати услед дејства санкција УН. Носиоци монетарне политике тврдили су да би рестриктивна новчана политика и пракса драстичног обарања инфлације, довела до неприхватљивог обарања производње и отварања социјалних проблема (Ђукић, 2000: 377).

Тако је непрекидно стваран утисак да је новчана емисија неопходна ради одржавања производње. Коначан резултат овакве монетарне политике, крајем 1993. и почетком 1994. године испољио се у потпуном слому монетарног и финансијског система земље. Дошло је до колапса производње и тржишта и враћања на примитивне облике натуралне размене, услед наглог пада вредности домаћег новца и монетарног суверенитета земље.

Носиоци економске власти створили су такав амбијент да су у многим предузећима трошкови били већи од прихода, или се пословало испод минимума профита и акумулације. Цене су расле и у односу на реални друштвени производ, реалног новца је било све мање. Биле су неопходне нове инфлаторне инвестиције а „дозе” су све веће. Прекомерне количине новца нужно су доводиле до нестајања новца, али истовремено то је условљавало да се заустави производња и размена.

Током 1992-1993. године новчана политика СРЈ изгубила је неопходну везу са фискалним системом, а пракса тзв. инфлаторног опорезивања на крају се претворила у одсуство сваког опорезивања. Последице су биле катастрофалне. Не само да је дошло до слома новчаног и фискалног система, већ је дошло до пустошења и разарања свих фондова. Државни фондови, фондови банака и предузећа и др. били су потпуно уништени, а ефекти хиперинфлаторне прерасподеле на крају су претворени у своју супротност. Био је то дефинитивно крај једног система.

Мора се имати у виду да је инфлација нужни пратилац самоуправног-статистичког модела, а не његова случајност. У систему у коме држава, уз помоћ централне монетарне власти, себи дозвољава фалсификовање новца, остали учесници привредног живота себи такође могу да дозволе бројне „несташлуке“. Из претпоставке о безпредметности стечаја следи могућност некажњеног нерационалног пословања на дужи рок, финансираног инфлаторним средствима, а све ово води ка расту цена, хиперинфлацији и општем привредном колапсу, какав смо доживели крајем 1993. године (Цвјетичанин, Бајец, Вале, 1994: 50).

Када годишње отплате дугова прелазе 25% годишњег девизног прилива, та земља се сматра презадуженом (Маринковић, 1998: 281). Привреда Србије и Црне Горе (као и претходне СРЈ) јесте високо задужена. Наш укупни спољни дуг износи око 9. милијарди долара. Ако се томе дода износ старе девизне штедње, која је такође девизни дуг, онда то превазилази за један дужи временски период могућност наше привреде да измирује на време девизне обавезе. Под идеалним условима (под условом отписа 50% спољњег дуга), остатак би и даље био велики терет за нашу привреду. То је наш дугорочни проблем и дугорочни генератор инфлације.

3.3 Ратно окружење

Друга Југославија (СФРЈ), одликовала се јединством тржишта, валуте, јединством образовног система, слободом кретања људи и капитала. Људи су осећали да живе у једној земљи у којој није постојала никаква дискриминација на етничкој, религиозној или културној основи. У попису становништва из 1981. године

чак 1.219.000 људи изјаснило се као Југословени. Према том попису 36,3% Југословена живело је у Србији, 31% у Хрватској и 26,8% у Босни и Херцеговини.

Промењене политичке прилике довеле су до тога да се према попису из 1991. године знатно мање људи изјаснило као Југословени, само 680.000. Избијање грађанског рата створило је саввим нову слику и веома неповољну економску ситуацију за све новонастале државице на тлу бивше СФРЈ. Ово је имало посебног одраза на СРЈ као трећу Југославију.

Простор некадашње СФРЈ распарчан је на пет државних јединица. Овим распадом нестало је јединствено тржиште, које ће после дужег временског периода бити обновљено. Можда у облику заједничког тржишта земаља југоисточне Европе или пак кроз интеграцију у оквиру ЕУ, али тек када се Европа одлучи да и овај њен део интегрише у економском, географском и културном погледу.

За СРЈ поред распада земље, 1992. године настао је још један веома значајан разлог колапса привреде, а то су санкције УН. Оне су довеле до потпуне изолације СРЈ, до тоталног економског и финансијског ембарга. Реалне губитке СРЈ изазване ратом и санкцијама УН, тешко је проценити. Као директна последица рата и санкција индустријска производња 1992. године бележи пад за 40%, а губитак тржишта износио је 50% тржишта СРЈ. Процена укупних губитака југословенске привреде изазване ратом и санкцијама износи око 40 милијарди америчких долара.

Губитак у пропуштеном друштвеном производу није једини. Дошло је до драстичног смањења друштвеног богатства, будући да је требало покривати сталне дефиците, дебалансе и годишње губитке. Они су се покривали исцрпљивањем залиха националног богатства. Дошло је до расипања 2-3 милијарде америчких долара, наслеђених из претходног периода, а трансфери у Крајине 1991-1994. године износили су најмање 4. милијарде долара, не укључујући ту директну цену рата. Зато процена да директни губици СРЈ у периоду 1991-1994. године износе око 60. милијарди долара нису далеко од реалности.

Од почетка 1994. године, након увођења стабилизационог Програма монетарне реконструкције и економског опоравка, до-

шло је до оживљавања производње, стабилности цена, повећања девизних резерви, раста животног стандарда, боље снабдевености тржишта. Нажалост, била је то само краткотрајна стабилизација. Политичко окружење 1998. године поново постаје неповољно за СРЈ. Терористичке активности на подручју Косова и Метохије постају интензивне.

Почетком 1999. године поново је СРЈ у рату, али сада са земљама НАТО. Поново ратна разарања, али сада на подручју Србије и Црне Горе. Уништене су и разорене многе фабрике, постројења, инфраструктурни објекти, објекти посебне намене. Привреда је поново у колапсу. Према неким проценама СРЈ је током овог рата и непосредно након његовог завршетка претрпела губитак од преко 100. милијарди УСД. Реално стање привреде уназађено је за неколико деценија и биће потребно пуно времена и мукотрпног рада пре него што се привреда врати на ниво из 1990. године.

Распад Југославије 1992. године (15.01.1992. године европска дванаесторица признале су независност Словеније и Хрватске), рат у окружењу (1991-1994), као и рат (1999) СРЈ са снагама НАТО, довео је до следећих последица за СРЈ и бивше републике СФРЈ:

- у ратним сукобима од 1991. године погинуло је и убијено најмање 150.000 људи, а рањено око 300.000;
- раселило се и избегло под притиском силе најмање 2,5 милиона људи;
- масовно бегство људи из земље, како би се избегла мобилизација. На овај начин значајан део највитаљније и најобразованије популације одлио се пут западне Европе, Канаде, Аустралије и САД;
- пад производње од око 30% у СРЈ изазвао је истовремено и масовну незапосленост. У Србији и Црној Гори незапосленост је данас око 800.000 људи. Овome треба додати и велики број лица која су на листи запослених, али не остварују никакве приходе;
- пад друштвеног производа износио је 1991-1994 године у СРЈ 35% у Хрватској 36%, а у Словенији 39%;
- индустријска производња у СРЈ 1990. године опала је за 14,89%, 1991 за 16%, 1992 за 21,31% и 1993 за 27,7%. Степен коришћења капацитета пао је на свега 25%;

- ниво транспортне активности СРЈ 1993. године био је за 85% нижи него 1990. године;
- у структури економије 1993. године, учешће индустрије износило је 38%, пољопривреде 34%, а учешће других делатности 28%.

Рат и санкције биле су добра основа ратним профитерима и црноберзијанцима. Сива економија је доживела процват. У Србији сива економија је 1992. године достигла ниво од 40,5%, а 1993. године чак 53,2% регистрованог друштвеног производа. Сива економија је у том периоду на изванредан начин дала допринос одржавању животног стандарда. Међутим, држава је остала без великог износа јавних прихода који се у појединим годинама процењују на око 0,6 – 1 милијарде долара (уз друге негативне последице).

3.4 Недореченост законских норми

Нема савршених закона, већ само бољих и горих и оних који се више или мање остварују. Живот на који се односе сложен је и променљив. Постоје ограничења у знањима, интересима, приоритетима. На доношење и примену закона делују фактори односа снага тако да се закони остварују и у свом неостваривању. Веома је важно да је неостваривање закона сведено на готово занемарљив ниво. Оно ће бити мање, ако је мање празнина у закону, односно ако су сви законски инструменти и елементи јасно и прецизно као упутство за праксу формулисани (Горчић, Илић, 1996: 82).

Свака земља обликује своје законодавство у складу са сопственим интересима, наравно уз уважавање одређених међународних стандарда (под условом да то не задира у њену самобитност). Законска решења важе како за државну администрацију, тако и за субјекте због којих су и донети. У нашој земљи прописи који регулишу привредне активности, односно економски амбијент у основи су двостепени. Наиме, законодавац најпре законом уређује материју одређених делатности, а затим се доноси низ подзаконских аката који врше даљу разраду поступка понашања субјеката привредне активности.

Тако код пореског законодавства, законом се најпре установљава неки облик јавног прихода. Поред закона који доноси законодавно тело и којим се уређује поступак утврђивања конкретног пореског облика, потребно је донети и одређена подзаконска акта којима се врше даља појашњења пореке материје.

У нашем правном систему постоји правило према коме треба најпре применити прописе који уређују дату област активности. Када се исцрпи примена тих прописа приступа се примени других прописа који имају допунски, односно супсидијарни карактер. У том смислу државна администрација, када решава одређену управну ствар, спроводи одговарајући поступак. Прописи о управном поступку садрже правила која регулишу форме радњи и доношења управних аката од стране државних органа и организација којима је поверено вршење јавних овлашћења, када у управним стварима непосредно примењујући прописе решавају о правима, обавезама и правним интересима странака које учествују у управном поступку (Поповић, Кулић, 1998: 121).

Многе области наше привредне активности законодавац није уредио једним прописом и на јединствен начин. Велики је број закона, подзаконских аката и других прописа. Неуређеност прописа, недефинисаност приоритета отежава њихову јединствену примену. У практичној примени прописа уочена је њихова недореченост и сукоб надлежности односно мешање и преплитање надлежности државних органа.

У делокругу рада пореских органа, тржишне инспекције и радника МУП РС, видљив је сукоб надлежности. Различито је тумачење закона. Постала је пракса да једно законско решење није готово ни заживело, а на снази је ново. То говори о несналажењу, али и о нестабилности функционисања нашег државног апарата. Ово ствара утисак пресије и незадовољства грађана, што само отежава рад администрације и поспешује сиву економију.

Имајући све ово у виду неопходно је да законодавац јасно и на недвосмислен начин уреди материју привредне активности. То није лако учинити, јер је потребно време, али и спремност на ризик и критике. Неопходно је утврдити циљ и поставити чврст правни основ за једну модерно уређену државу са новом улогом државне администрације и са новом улогом правних и физичких лица. То је и начин за промену културе и морала свих учесника нашег економског система.

3.5 Остали узроци нелегалне економије у Србији

Слабости унутрашње организације. Примена савремене технологије, власничка трансформација, плурализам облика својине, тржишни критеријуми привређивања и нове стратегије отварања према светском тржишту намећу потребу за новом организацијом рада и управљања. У нашим предузећима унутрашња организација је застарела и не одговара обиму пословања и потребама предузећа и установа. Систем рада и пословања је постављен тако да на површину избијају бројне слабости организације, што само постиче нерад, недисциплину и вршење бројних шпрекулативних радњи. Присуство корупције, финасијске махинације и различити облици злоупотребе положаја нису реткост. У таквим предузећима и установама стручне службе обично не прате, или недовољно прате догађаје, а ако пак имају одређена сазнања о незаконитости рада, то не износе пред надлежне органе плашећи се за своја радна места. Сем тога у неким предузећима, присутне су и појаве концентрације више међусобно неспојивих функција у једном лицу, односно присутан је сукоб интереса. Државна регулатива, усмерена на успешнију заштиту јавних и општих интереса друштва није ефикасно деловала.

Предузеће има ефективну организациону структуру ако је стању да перманентно задовољава потребе корисника и на тој основи остварује одређену економску корист. Да би организација била успешна, она мора да одговори на промене. То захтева, да предузеће стално реновира своју организациону структуру. Успех организационог решења у једном предузећу и у једном временском периоду, није гаранција успеха за друго предузеће и за други временски тренутак.

Недостатак контроле и евиденције пословања. Контрола треба да омогући рационално понашање и ефикасно функционисање предузећа. Она треба да допринесе спречавању девијација и нежељеног понашања предузећа и појединаца у истом. Треба разликовати унутрашњу контролу од институционалне контроле коју спроводе државни органи.

Унутрашња контрола је неопходна сваком предузећу. Стварање система контроле предпоставља формулисање стандарда,

стварање информационог феедбацк система који омогућује пређење планираног и оствареног, идентификацију узорака и предузимање корективних акција ради остварења циљева. Контролу не треба схватити као рестриктивну активност која нешто треба да ограничи или спречи, већ као активност која треба да помаже у остваривању постављених циљева.

Управљање људским ресурсима. Људски фактор има најзначајнију улогу у рационалном одвијању процеса рада. Економски развој, подстакнут брзим развојем науке и технике, многоструко утиче на афирмацију кадровске функције у пословању савремених предузећа. Све већа подела рада доводи до специјализације, што у извесном смислу ограничава мобилност људских ресурса. Поједине техничко-технолошке и друштвене промене захтевају нове профиле кадрова, угрожавајући нека постојећа занимања.

Приватизација. Процес приватизације, односно трансформације државне и друштвене својине у приватну (приватизација) представља основ и кључ свих осталих транзиционих промена. Реч је о најзначајнијем процесу у целокупној транзицији бивших социјалистичких земаља. Она се јавља као нужност зато што ранији социјалистички систем није био економски ефикасан, већ је бележио све ниже стопе раста и све слабији квалитет производње у односу на тржишне привреде. Са приватизацијом расте и нелегална економија.

4. Појавни облици нелегалне економије у Србији

Постоје различити начини вршења сиве економије. Познавање тих начина потребно је да би се ефикасно предузимале мере од стране надлежних органа у циљу њеног сузбијања. Ови начини се брзо мењају и тешко откривају. Подручје деловања сиве економије је веома широко и покрива све моменте који се могу означити као прилика да се стекну незаконити приходи. Сиве економије има тамо где за њу постоје могућности. У пракси органа сузбијања и откривања идентификовани су појавни облици сиве економије карактеристични за поједине области наше привреде. Наводимо следеће:

- обављање производне делатности лица која нису регистрована или су регистрована за друге делатности,
- пружање услуга свих облика од стране нерегистрованих и неовлашћених лица,
- злоупотреба улоге омладинских задруга кроз фиктивне облике радног ангажовања лица,
- неадекватно евидентирање реалних прихода кроз фиктивну документацију свих облика,
- исплата зарада кроз разне натуралне облике ради прикривања реалних зарада,
- злоупотреба у коришћењу и располагању друштвене имовине свих облика,
- неадекватно и непотпуно обухватање пољопривредне производње приватног сектора,
- незаконита сеча шума,
- незаконито и неадекватно коришћење природног добра (воде и лековито биље),
- кријумчарење оружја, опојних дрога, техничких производа, аутомобила, културних добара, робе широке потрошње, племенитих метала и драгог камења,
- илегалне финансијске операције са новцем и уопште, пренос својинских права,
- незаконито фаворизовање дужника на рачун поверилаца и избегавање стечаја,
- незаконито „прање прљавог новца” (прљав новац је новац који потиче из сиве економије, тежи да се оплоди и врати у легалне канале)
- нелегални увоз и извоз;
- стављање у промет робе без обзира на њено порекло, без обавезног евидентирања или са евидентирањем које одступа од стварног стања;
- промет робе на легалном или илегалном месту без доказа о пореклу;
- формирање двојних цена (за продају у готовом или путем безготовинских средстава плаћања);

- неовлашћено обављање промета роба у објектима привременог карактера, као и на местима где је то уопште забрањено, или само за ту врсту робе (Бановић, 2002: 72);
- промет робе у комисионима и радњама без одговарајуће евиденције;
- задржавање робе ван промета у очекивању раста цена (роба се повлачи из легалног промета, задржава се, а затим услед раста цена која је последица несташнице, роба се масовно износи и продаје на црном тржишту);
- продаја робе преко синдикалних организација, трговачких путника, аквизитера и других посредника, без утврђивања фискалних обавеза;
- бесплатно коришћење услуга;
- продаја робе нижег квалитета без гаранције и доказа о пореклу;
- промет робе преко фиктивних предузећа (предузећа су регистрована, али искључиво служе да се путем фиктивне документације прикрије промет роба и услуга).
- стварање нелегалног тржишта новца ван пословних рачуна учесника платног промета,
- измирење обавеза путем компензација или трампе ван токова платног промета,
- исплата прихода и зарада у готовом новцу,
- неконтролисани платни промет са суседним земљама,
- емисија новца без сагласности централне банке,
- продаја за готов новац без евидентирања промета,
- купопродаја девиза изван девизног тржишта,
- одобравање кредита повлашћеним под посебно повољним условима или ван банкарског система,
- ненаменско коришћење одобрених кредитних средстава.

Закључак

Нелегална економија представља озбиљан друштвени проблем. Она разједа економску основу друштва и узрокује поремећаје у економском систему, што је нарочито дошло до изражаја у бившим социјалистичким земљама, које су под плаштом брзих економских реформи произвеле економски хаос. Ово је, даље, неминовно произвело корупцију и друга кривична дела великих размера.

Последњих година у нашем друштву знатно је присуство нелегалне економије, што је повезано са сложеним друштвеним процесима и трансформацијама које су се испољиле у мењању друштвене структуре, система вредности, начина живота, схватања и владања. Тај процес друштвене трансформације, нарочито је био присутан после распада земље. Последице тих промена огледале су се у појави нових институција и ауторитета. Створени су услови за већу слободу у предузимању пословних активности. Многе од ових промена водиле су друштвеном прогресу, па их је требало поспешивати. Нажалост, те промене изазивале су или поспешивале и неке негативне појаве, међу које спада и сива економија.

Покушаји да се дође до егзактне процене обима нелегалне економије наилазе на велике потешкоће методолошке и друге природе. Тешко је решити проблем откривања случајева нелегалне економије и идентификовати њене извршиоце, али и поред тога, можемо констатовати да је њен обим у нашој земљи знатан.

Нелегална економија присутна је у свим областима привредног система и она представља један од основних узрока економског раслојавања у нашем друштву са свим социјалним и политичким последицама које то раслојавање са собом доноси. Међутим, нелегална економија није специфична само за наше друштво, већ у мањој или већој мери постоји у свим савременим државама, без обзира на разлике у друштвено-економском и политичком уређењу.

Socio-economic aspects of illegal economy as determinants of economic crisis in Serbia

Summary: Illegal economy brings economic and social damage to a society, and authorities have to react properly on it. Illegal economy represents a phenomenon present in almost every country in the world, in both developed countries and countries in transition, with various specificities. This phenomenon is differently interpreted and comprehended, and there are many different terms used for this kind of economic activities, such as: illegal, irregular, unofficial, unregistered, hidden, unlawful economy, shadow economy, parallel economy and so on.

Key words: illegal economy, transition, privatization, taxes, smuggling, inflation.

Литература:

- Горчић Ј., Илић Д., Приручник о опорезивању, Ниш, 1996
Гњатовић Д., Финансије и финансијско право, Београд, 1999
Бановић Б., Обезбеђење доказа у криминалистичкој обради кривичних дела привредног криминалитета, Београд, 2002
Кривокапић В., Крстић О., Криминалистика тактика II, Београд, 1995
Кулић М., Финансијски менаџмент, Београд, 2003
Кулић М., Порескоправна пракса РУЈП и сива економија, Право и привреда, бр. 3-6/95
Ђукић, П., Финансије, бр. 5-6/2000. стр. 377.
Маринковић Р., Формирање цена у тржишној економији, Крагујевац, 1998
Милошевић Г., Основи економије, Београд, 2007.
Петровић А., Криминалистичка методика, Крагујевац, 1974
Поповић С., Кулић М., Управно право, Београд, 1998
Росић И., Раст, структурне промене и функционисање привреде, Краљево, 2000
Цвјетичанин Д., Бајец Ј., Вале Ј., Реализација програма економског опоравка, развој финансијског тржишта и финансијска дисциплина, Милочер 1994 – Реферати
Schneider F., Величина и развој сиве економије и радне снаге у сивој економији у 22 транзицијске земље и 21 земље ОЕЦД-а, Финансијска теорија и пракса 27 (1) (2003)